

OSMANLI ARAŐTIRMALARI

XXX

NeŐir Heyeti - Editorial Board

Halil İNALCIK - İsmail E. ERÜNSAL

Heath W. LOWRY - Feridun EMECEN

Klaus KREISER

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

XXX

İstanbul - 2007

XVI. YÜZYILDA OSMANLI EYALET DEFTERDARLIKLARININ ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİMİ

Bilgin AYDIN - Rifat GÜNALAN*

Eyalet defterdarlıklarının teşekkülü, defterdarlık personeli ve bu defterdarlıklara XVI. yüzyılda yapılan tayinlerin incelendiği bu çalışma, XVI. yüzyıl ruus defterleri esas alınarak hazırlanmıştır. XVI. yüzyılın ortalarından Tanzimat'a kadar geçen süre içerisinde Divan-ı Hümayun'da tayinlerle ilgili işlemleri ruus ve tahvil kalemleri gerçekleştiriyordu. Bu iki kalem tarafından yapılan tayin işlemleri de bu kalemlerin tuttuğu ruus ve tahvil ahkam defterlerine kaydediliyordu. Çalışmamızda 954-1001 tarihleri arasına ait 47 adet ruus defteri taranarak eyalet defterdarlarının ve defterdarlık personelinin tayin kayıtları tespit edilmiş ve bunların transkripsiyonları hazırlanarak eyalet defterdarlıklarının ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında bilgi verilmiştir.

Osmanlı tarihçiliğinde eyalet defterdarlıklarının kuruluşu ve teşkilat yapısının gelişimi üzerine günümüze kadar yapılan çalışmaların sayısı son derece mahduddur. Bu teşkilatın nasıl ortaya çıktığı ve geliştiği de bilinmemektedir. Eyalet defterdarlıkları konusuna temas eden tarihçilerimizden ilki İsmail Hakkı Uzunçarşılı olmuştur.¹ Uzunçarşılı, merkez defterdarlıklarının

---

* Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü.

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK. Ankara 1988, s. 325-6

kuruluşunu anlatırken Yavuz Sultan Selim'in fetihleri sonucunda taşrada merkezi Halep olmak üzere Arap ve Acem defterdarlığının teşekkül ettiğini ve daha sonra da bu defterdarlığın muhtelif eyalet defterdarlıklarına bölünmesi sonucunda eyalet defterdarlıklarının ortaya çıktığını öne sürer. Uzunçarşılı'ya göre aynı gelişme merkez defterdarlıklarından olan Anadolu defterdarlığında da yaşanmış ve Rum ve Karaman eyalet defterdarlığı da Anadolu defterdarlığından ayrılarak kurulmuştur. Uzunçarşılı bu konuda bir kaynak göstermediği için ileri sürdüğü görüşlerin neye dayandığını tesbit edemiyoruz. Fakat ruus defterleri üzerinde yaptığımız araştırmalar, Arap ve Acem defterdarlığı ile Anadolu defterdarlığından ayrılan eyalet defterdarlıklarının, Uzunçarşılı tarafından ayrılış tarihi olarak verilen tarihlerden çok daha önce mevcut olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla eyalet defterdarlıklarının kuruluş tarihlerinin daha detaylı olarak araştırılması gerekmektedir.

Eyalet defterdarlıkları üzerine yapılan yeni araştırmalardan biri de Erol Özvar'ın taşra maliyesindeki değişim sürecini incelediği doktora tezidir². XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş adını taşıyan bu tezde Özvar, Rum eyalet defterdarlığının kuruluşunu incelemiş ayrıca 951-952 ve 957 tarihli iki mühimme defterini esas alarak bu tarihlerde mevcut olan eyalet defterdarlıklarının bir listesini vermiştir.

Cornell Fleischer ise *Tarihçi Mustafa Ali* isimli çalışmasının sonunda merkez defterdarlıklarının doğuşundan bahsetmiş ve tarihçinin üstlendiği gö-

---

² XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1998. Erol Özvar'ın tezinin bir özetini de XIII. Türk Tarih Kongresi'ne sunduğu bir tebliğde görmek mümkündür: "XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Eyaletinde Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş", XIII. Türk Tarih Kongresi Ankara, 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler, III. cilt, III. kısım, Ankara, 2002, s. 1605-1634.

revler dolayısıyla eserinin bazı bölümlerinde eyalet defterdarlıklarından da bahsetmiştir.³

Bu çalışmada ise merkezi Halep'te olan ve taşra eyalet defterdarlıklarının ilkinin teşkil eden Arap ve Acem defterdarlığının kuruluşu yeni bilgi ve belgelere dayalı olarak incelenmiş ayrıca ruus defterleri esas alınarak eyalet defterdarlıklarının ortaya çıkışı, gelişim süreci ve eyalet defterdarlık kadrosunun oluşumu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Eyalet defterdarlığı öncesinde taşra maliyesi: Mal Defterdarları ve Nazır-ı Emvaller

Osmanlı Devleti'nde eyalet defterdarlıkları teşekkül etmeden önce taşrada *defterdar*, *mal defterdarı* ve *nazır-ı emval* adı verilen ve merkezi hazineye karşı sorumlu olan maliye görevlileri mevcuttu. Bunlar arasında *mal defterdarı* pek çok kaynakta bir maliye görevlisi unvanı olarak kaydedilmekte olup Anadolu'da XIV. Yüzyıldan itibaren görülmeye başlanmış ve eyalet defterdarlıkları kurulduktan sonra eyalet defterdarları için de kullanılan bir unvan olmuştur⁴.

³ Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, İstanbul, 1996.

⁴ Gerek Fatih döneminde gerekse ondan önce fethedilen Anadolu beyliklerine ait idari bölgeler sancak haline getirilerek Osmanlı idaresine bağlandığında bu beyliklerde mevcut mali sistem Osmanlılarca devam ettirilmişti. Beyliklerin mali sistemi ise İlhanlı ve Selçuklu tesiri altında şekillenmişti. Germiyanlı Şeyhoğlu Mustafa isimli şairin Osmanlı hizmetine girmeden önce Germiyan oğlu Süleyman Şah'ın defterdar ve nişancılığı hizmetinde bulunduğu bilinmektedir. (Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 325-6.) Fuat Köprülü, Yazıcıoğlu Ali'nin-*Selçuknamesi*'ne istinaden II. Murat devrinde mal deftercisi veya mal defterdarı adıyla bir görevlinin bulunduğunu, ileri sürmektedir. (*Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 204.) Defterdarların biyografisine dair yazdığı eserde Mehmed Zeki Pakalın ilk defterdar olarak gösterdiği Titrek Sinan Çelebi'nin Amasya'da defterdar iken İstanbul'un fethini müteakip Fatih tarafından 857/1454 tarihinde defterdar olarak tayin edildiğini söylüyor (Meh-

Defterdarların yetki ve sorumluluklarıyla ilgili ilk hukuki düzenlemelerin yapıldığı *Fatih Kanunnamesi*'nde⁵ *mal defterdarı* unvanı da geçmektedir⁶. Kanunname'de geçen mal defterdarları muhtemelen sancakların mali işlerinden sorumlu olan defterdarlar olmalıdır. Kanunname'de “mal defterdarlarım Asitane-i Saâdetimde olan ağalarımın yukarudurlar ve yukaru otururlar ve cümle sancak beylerinden yukarudur ve yukaru otururlar” denilmektedir. Kanunname, mal defterdarlarının hem Asitane'de hem de taşrada (memâlik-i mahrûsada) mevcut olduğunu ve bunların “mertebede, oturmakta ve elkabda beraber” kabul edildiğini ifade etmektedir. Mal defterdarları devlet gelirlerini toplamaya ve katiplerin tayin ve azline de yetkilidir⁷. Kanunname'nin ayrıca mal defterdarlarını beylerbeyi, defterdar ve nişancı olabilecek gruplar arasında sayması da mal defterdarlığının yüksek konumunu göstermektedir. Kanunnameye göre mal defterdarları terfî ederlerse başdefterdar olabilirler. Mal defterdarlığı vazifesine ise defter emini, şehremini, reisül-küttab, Rumeli defter kethüdası, 300 akçe maaşlı kadı yahut sahn müderrisi gibi yüksek rütbeli görevliler tayin edilirdi. Kanunname'de başdefterdarın 90.000 akçe, mal defterdarının ise 80.000 akçe ile tekaüd olacağını belirtilmesi de mal defterdarlığının önemini ortaya koymaktadır.

Mal defterdarları taşrada devlet adına toplanacak çeşitli ayni ve nakdi vergileri toplayarak merkeze gönderirlerdi. Mal defterdarlarının tahsil ettiği

---

met Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, Ankara 1977, c. 1, s. 55; *Tarih-i Ebu'l-Feth*'de Ditrik (Titrek) Sinan'ın defterdar olması, Mahmud Paşa'nın görevinden ayrılmasıyla irtibatlandırılıyor ve bunun Sinan'ın hasedi sonucu olduğu söyleniyor. Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, Neşreden Mertol Tulum, İstanbul, 1977, s. 100.)

⁵ “Ve cümle malım defterdarları malımın vekilleridir. Kabz u bastı anlara mufavvazdır ve cümle küttabın azl u nasbı anlara mufavvazdır”. Özcan, “Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi”, s. 36.

⁶ Özcan, “Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi...”, s. 31-51; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, 1. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri*, İstanbul, 1990, s. 317-332.

⁷ Özcan, “Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi...”, s. 36.

devletin tımar sistemi dışındaki başlıca gelir kaynakları; cizye, bac, gümrük resimleri, tuzlalar, darphaneler, madenler, hamamlardan tahsil edilen vergiler, tahıl ve çeltik vergisinden ibaretti⁸.

Taşra maliyesinde mal defterdarlarından sonra yeni bir mali görevli olarak XVI. Yüzyılın başlarında *nâzır-ı emvaller* karşımıza çıkmaktadır⁹. Nâzır-ı emvâl unvanına ilk olarak 1527 tarihli bir eyalet ve sancak tevcih defterinde rastlanmaktadır. Bu deftere göre Mısır eyaleti maliyesini Canım adlı bir nâzır-ı emvâl 400.000 akçe ile idare etmektedir. Unvanın ilk defa Mısır eyaletinde görülmesi kökeni hakkında da bir fikir vermektedir. Nazır-ı emval unvanına Mısır'dan sonra Sivas (Rum) ve Erzurum'da da rastlanmaktadır. 963/1566 tarihli bir deftere göre Sivas'ta bir nâzır-ı emvâl bulunmakta ve Erzurum nâzır-ı emvali de Erzurum defterdarı tayin edilmektedir¹⁰.

Nâzır-ı emval eyaletlerdeki devlet hazinesine ait gelirleri tahsil eder ve eyalet için harcama yapabiliyordu. Nazır-ı emval genellikle merkezden atanan bir maliye görevlisiydi. Eyalet Beylerbeyi ve defterdarı da nâzır-ı emvallik görevini uhdesinde bulundurabiliyordu¹¹. Nazır-ı emvallerin bazıları da kadırlardan seçiliyordu.

⁸ Devletin bu tür gelirlerini gösteren ve genellikle bütçe adı verilen muhasebe icmal defterleri taşrada devlet adına toplanan muhtelif vergilerin bir listesini de ihtiva eder. Bu türdeki defterlerin en eski örneklerinden biri olan fakat Osmanlıca orijinali günümüze ulaşmamış bulunan 1475 yılına ait İtalyanca bir muhasebe icmalı Osmanlı Devlet gelirlerinin vilayetlere göre dağılımını göstermektedir (İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, İstanbul, 2000, s. 93-4).

⁹ Fatih Kanunnamesi'nde defterdarın yetkilerini tesbit eden maddede "ve başdefterdar cümle mâlının nâzır-ı olup umûr-ı âlem ana müfevvezdir" denilmektedir. Burada bir unvan olarak kullanılmasa bile bir tarih ıstılahı olarak nâzır kelimesinin geçmesi önemlidir. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, İstanbul 1990, c.1, s. 327.

¹⁰ Özvar, age, s.10

¹¹ Seyyid Muhammed es-Seyyid, *XVI. Asırda Mısır Vilayeti*, İstanbul 1990, s. 227-239; Özvar, s.10.

Nazır-ı emval eyalette miri gelirlere nezaret eder, mukataa gelirlerini toplar, toplanan gelirleri devlet hazinesine gönderir gerektiğinde de miri gelirleri mahallinde harcardı. Mukataaların iltizama verilmesinde divana arzda bulunan nazır-ı emval, mültezimlerin muhasebesini de tanzim ve tasdik ederdi. Nazır-ı emvallerin yetki alanları, bölgelere ve dönemlere göre farklılıklar gösterebiliyordu. Bazı nazır-ı emvaller tek bir mukataa biriminden sorumlu iken bazıları bütün bir eyaletin has gelirlerinden sorumlu olabiliyordu. Bir eyalette hazine defterdarlığı teşkil edildikten sonra da nazır-ı emvaller müessesesinin de devam ettiği görülmektedir. Devlet miri gelirlerin toplanmasını güvence altına almak için doğrudan beylerbeyi veya defterdarı nazır-ı emval nasb edebiliyordu¹².

Nazır-ı emvaller yetkili oldukları bölgelerin nezâret görevini iltizam usûlüyle alabiliyorlardı. Bu durum da bazı suistimalleri gündeme getiriyordu. Karaman bölgesi müfettişliğini de uhdesinde bulunduran Larende kadısı Nuh Efendi, 989 yılında Divan'a gönderdiği bir mektupda bu durumdan şikayetçi olmaktadır.¹³ Nuh Efendi'ye göre nazır tayin olunanların yegane maksadı yolsuzluk için mukataaları kendi adamlarına vermek (mücerred ekl için mukâtaayı kendü kullarına virüp) ve gelirleri çok düşük göstererek büyük kazançlar elde etmektir. Müfettişi olduğu bölgenin 200 yükden fazla bakayası olduğunu ifade eden Nuh Efendi, Karaman mukataalarına Tarsus ve Kırşehir sancakları ilhak edilip müstakil bir mal defterdarlığının teşkilini teklif etmektedir. Nuh Efendi'nin çevresinden ve Karaman zaimlerinden Mustafa, Divan'a gelerek Nuh Efendi'nin 100 bin akçe gelire mal defterdarı olması ve kendisinin de Dergâh-ı âlî çavuşluğuna tayini durumunda vilayetin her sene kıstü'l-yevmi 40 yük akçe iken bunu 60 yük akçeye çıkaracağı taahhüdünde bulunmuş ve bunu başaramazsa defterdarlık ve çavuşluğun kendilerinden geri alınmasını teklif etmişti. Yapılan bu teklif "vech-i makbûl ile

¹² Özvar, age, s.19

¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kamil Kepeci Ruus 239 (Bundan sonra K. Ruus kısaltmasıyla gösterilecektir), 28 Şevval sene 989, s. 203.

tedârik oluna” denilerek kabul edilmişti. Eğer teklifi verenler “hakkından gelmezlerse küfelâdan alınıp defterdarlık ve çavuşluk” verilmeyecekti.

Belgeden anlaşıldığına göre Karaman vilayetinde daha önceden mevcut olduğunu bildiğimiz¹⁴ defterdarlık görevi sonradan kaldırılmış ve 989 tarihinde Nuh Efendi ve Zaim Mustafa’nın teklif ve talebiyle yeniden teşkil edilmişti. Nuh Efendi ve Zaim Mustafa’nın teklifinden vilayetin iktisadi durumu ve yolsuzlukların boyutu hakkında da fikir edinebiliyoruz. Bölgenin 200 yük geliri olduğunu tahmin eden Nuh Efendi Zaim Mustafa’yla birlikte yıllık 40 yük olan iltizam bedeli için 60 yük teklif etmektedir. Bu görevin nasıl sonuçlandığını bilmiyoruz. Fakat üç sene sonra¹⁵ Karaman defterdarlığına Defter Emîni Mustafa Çelebi tayin olunduğuna göre Nuh Efendi bu görevde umduğunu bulamamış olmalıdır.

Nazır-ı emvâllik müessesesi eyalet defterdarlıklarının kurulmasıyla tamamen ortadan kalkmamıştır. XVI. yüzyılın sonlarında müstakil defterdarlık teşkil edilen eyaletlerde nazır-ı emvallerin de mevcut olduğu görülmektedir.

Eyalet Defterdarlıklarının Ortaya Çıkışı

Osmanlı eyalet defterdarlıklarının teşekkülü bakımından Yavuz Sultan Selim’in Doğu Anadolu ve Suriye’yi Osmanlı topraklarına katmasından sonra buraların mali işlerine bakması için merkezden uzak, *Arap ve Acem Defterdarlığı* adıyla merkezi önce Şam sonra Halep olan bir defterdarlık teşkil etmesi bir dönüm noktası teşkil etmiştir¹⁶. Rumeli ve Anadolu’nun mali işlerine bakan defterdarlıklar merkezde teşekkül etmiş ve buna yine merkezde şikk-ı sâni ismiyle üçüncü bir defterdarlık eklenmişken Arap ve Acem def-

¹⁴ 22 Safer 966 tarihli bir ruus kaydı (Kepeci 216, s. 33) Karaman defterdarlığına Abdi Ağa adlı bir zaimin tayin edildiğini göstermektedir. 989 tarihli belgeden 23 yıl önceye ait bu tayin kaydı Karaman defterdarlığının çok daha önceden mevcut olduğunu göstermektedir.

¹⁵ K Ruus, s. 236, 22 Rebiu’l-evvel sene 992’de.

¹⁶ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s.327.

terdarlığının yönetim merkezinin Halep olması, taşrada merkezden bağımsız bir mali teşekkülün ortaya çıkması bakımından önemli bir gelişme olmuştur. Arap ve Acem defterdarlığının kuruluş tarihi kesin olan bilinmemektedir. Tarihçi Hüseyin Hüsameddin, *Nişancılar Durağı* adlı eserinde Abdülkerim Abdi Bey'in 923/1517 yılında Halep'in fethi üzerine "Halep defterdar ve muharrirliğine" tayin edildiğini söyler.¹⁷

Arap ve Acem defterdarlığı, kontrol ettiği gelirler bakımından büyük bir bölgenin sorumluluğunu üstlenmişti. Merkezden bağımsız eyalet defterdarlıklarının çoğalması sonucu Arap ve Acem defterdarlığı da yeni eyalet defterdarlıklarına bölünmüş ve böylece yetkileri bakımından sınırlı bir eyalet defterdarlığı halini almıştır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Arap ve Acem defterdarlığının, 981/1574'ten biraz evvel beş yeni eyalet defterdarlığına ayrıldığını ifade etmektedir¹⁸. Mübahat Kütükoğlu ise, aynı defterdarlığın II. Selim'in ilk yıllarında (II. Selim'in saltanatı 1566-1574), sırasıyla Halep merkez, Diyarbakır, Şam, Erzurum, ve Trablusşam olarak beş eyalet defterdarlığına ayrıldığını belirtmektedir. Ancak son dönemlerde yapılan araştırmalar ve bulduğumuz yeni ruus kayıtları bu eyalet defterdarlıklarının daha önceden oluşturulduğunu göstermektedir¹⁹. Mevzuyla ilgili olarak ruus defterleri üze-

¹⁷ Hüseyin Hüsâmeddin, *Nişancılar Durağı*, İSAM Kütüphanesi, no: 9752. s.20.

¹⁸ Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 330.

¹⁹ Osmanlı eyâlet defterdarlıkları hakkında en eski tarihli iki mühimme defterinden faydalanan Erol Özvar, bu defterlerde rastlamış olduğu eyalet defterdarlıkları hakkında şu bilgileri vermiştir; "Günümüze ulaşmış h. 951/m. 1544-45 tarihli en eski Mühimme defterine göre o tarihlerde Bağdat, Diyarbakır ve Budin'de mal ya da hazine defterdarlarının bulunduğu görülmektedir. Bu defterlerden biraz daha geç tarihli, h. 961-62/m. 1554-55 tarihine ait bir Mühimme defterinde ise Diyarbakır, Bağdat ve Budin'e ilaveten Halep'te hazine defterdarlığına tesadüf edilmektedir. 2 nolu Mühimme defterinde ise Rum (Sivas) eyâletinde hazine defterdarına rastlanmasa da Sivas kadısının o sıralarda Sivas eyaletinin nâzir-ı emvâlî olduğu anlaşılmaktadır", Erol Özvar, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Eyaletinde Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş", *XIII. Türk Tarih Kongresi Ankara, 4-8 Ekim*

rinde yaptığımız incelemeler neticesinde Arap ve Acem defterdarlığından ayrılan eyalet defterdarlıklarının Uzunçarşılı ve Kütükoğlu'nun belirttiği tarihlerden daha önce mevcut olduğunu gösteren tayin kayıtları tespit ettik. Mesela; Uzunçarşılı eserinde bu konu hakkında "... Arap ve Acem defterdarlığı müteaddit kısımlara ayrıldı. Evvela Diyarbakır, sonra Şam ve daha sonra Erzurum ve Trablusşam ayrılarak bu suretle Arap ve Acem defterdarlığı beş eyalet defterdarlığına taksim edilmiş oldu" demiştir²⁰. Uzunçarşılı yukarıda Diyarbakır'ın Arap ve Acem defterdarlığından ayrılan ilk defterdarlık olduğunu belirtmiştir. Ancak mühimme defterlerinde daha önce tesbit edilen bazı belgeler ile ruus defterlerinde tespit ettiğimiz iki tayin kaydı hem Şam defterdarlığının Diyarbakır'dan önce mevcut olduğunu hem de zikredilen defterdarlıkların Uzunçarşılı ve Kütükoğlu'nun verdiği tarihlerden önce de faaliyetlerine devam ettiğini göstermektedir²¹. Kepeci 211 nolu ruus defterindeki bir tayin kaydı, eskiden hazîne-i amire defterdarı olan Hayreddin Bey'in 120 bin akçelik zeametle 19 Cemaziye'l-evvel 961/ 22 Nisan 1554 tarihinde yani Uzunçarşılı'nın verdiği tarihten 19 yıl önce Diyarbakır vilayetine defterdar tayin edildiğini göstermektedir²². Şam defterdarlığına ait 17 Rebiu'l-ahir 954/6 Haziran 1547 tarihli tayin kaydı ise; Dergah-ı mualla çarşıgırlılarından Salih Hoca olarak tanınan Şücaa'nın Şam defterdarlığına tayiniyle ilgili olup²³ bu kayıt da Şam defterdarlığının Diyarbakır'dan önceki bir tarihte mevcut olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu belgeler bu iki

---

1999, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. III, kısım. III, Ankara 2002, s. 1605-1607, 1606.

²⁰ Uzunçarşılı, Diyarbakır eyaleti defterdarlığının 981/1573 tarihinde mevcut olduğunu bir mühimme kaydına istinaden göstermiştir. Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 330.

²¹ Kuruluş tarihini bilmediğimiz Diyarbakır defterdarlığının 1544-45 tarihinde mevcut olduğunu gösteren kayıtlar için bkz: Özvar, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Eyaletinde Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş", *XIII. Türk Tarih Kongresi Ankara, 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. III, kısım. III, Ankara 2002, s. 1605-1607, 1606.

²² K. Ruus, nr. 211, s. 84.

²³ K. Ruus, nr. 208, s. 98.

eyalet defterdarlığının yukarıda ifade edilen tarihlerden en az 20-30 yıl öncesinden Arap ve Acem defterdarlığından ayrıldıklarını göstermektedir. Arap ve Acem defterdarlığından ayrılan diğer defterdarlıklardan Erzurum ve Trablusşam'a ait 23 Receb 981/18 Ekim 1573²⁴ ve 22 Safer 992 /5 Mart 1584²⁵ tarihli tayin kayıtları bu iki defterdarlığın da Uzunçarşılı ve Kütükoğlu tarafından verilen tarihlerden önce müstakil defterdarlıklar halinde teşekkül etmiş olduğunu ispat etmektedir. Ruus defterleri üzerinde yaptığımız araştırmalar neticesinde 954-990/1547-1582 tarihleri arasında Arap ve Acem defterdarlığından ayrılan defterdarlıkların dışında Bağdat²⁶, Basra²⁷, Mısır²⁸, Cezayir²⁹, Zülkadiriye³⁰ ve Yemen³¹ eyalet defterdarlıklarının da mevcut olduğunu buralara yapılan tayinler dolayısıyla tespit ettik.

Arap ve Acem defterdarlığı beş eyalet defterdarlığına ayrıldıktan sonra merkez defterdarlıklarından olan Anadolu defterdarlığında da benzer bir gelişme meydana gelmişti. Uzunçarşılı, Arap ve Acem defterdarlığından sonra Rum ve Karaman eyalet defterdarlıklarının da Anadolu defterdarlığından ayrıldığını ve bunların 992/1584 yılının başlarında müstakil eyalet defterdarlıkları haline geldiğini ifade etmektedir³². Ancak ruus defterleri üzerinde yaptığımız incelemelerde Karaman eyalet defterdarlığının 22 Safer 966/4 Aralık 1558 yılında yani yukarıda verilen tarihten 26 yıl önce müstakil bir defterdarlık halinde mevcut olduğunu tespit ettik³³. Ayrıca 963-988 tarihleri ara-

---

²⁴ K. Ruus, nr. 224, 382.

²⁵ K. Ruus, nr. 242, s. 182.

²⁶ K. Ruus, nr. 208, s. 10.

²⁷ Mühimme Defteri, nr. 2, s. 66.

²⁸ K. Ruus, nr. 218, s. 38.

²⁹ Mühimme Defteri, nr. 4, s. 36.

³⁰ Mühimme Defteri, nr. 2, s. 44.

³¹ K. Ruus, nr. 238, s. 12.

³² Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 330.

³³ K. Ruus, nr. 216, s. 33; Uzunçarşılı'nın Rum vilayeti için verdiği tarihten yaklaşık altı yıl önce Rum defterdarlığının mevcut olduğunu ise Erol Özvar'ın çalış-

sında Rum ve Karaman dışında Anadolu'da yeni eyalet defterdarlıklarının bulunduğunu görmekteyiz. Bunları; Van³⁴, Maraş³⁵, Kars³⁶ şeklinde sıralayabiliriz.

Yukarıdaki gelişmelerin de gösterdiği üzere Osmanlı Devlet merkezinde teşekkül etmiş üç büyük merkez defterdarlığı bulunurken yeni fetihlerle eyalet sayısı artmış ve bu artış, merkez dışında ve merkezden çok uzak eyaletlerde, merkezi maliyeyi temsil eden yeni eyalet teşkilatlarının kurulması sonucunu doğurmuştur. Bu şekilde yeni oluşturulan eyaletlerde beylerbeyinden tamamen bağımsız hareket eden ve merkeze karşı sorumlu olan eyalet defterdarlıkları tesis edilmeye başlanmıştır.³⁷ Merkezde teşekkül etmiş Rumeli ve Anadolu eyalet defterdarlıkları, maliyenin merkezi denetimi hususunda karşılaştığı sorunlar ve para transferinin güçlüğü sebebiyle mali alandaki yetkilerini yavaş yavaş eyalet defterdarlıklarının ihdasıyla taşraya devretmiştir.

Eyalet Defterdarlıklarının Teşkilat Yapısı

Eyaletlerdeki hazine defterdarlıkları merkezdeki defterdarlıkların küçük bir temsili olarak oluşturulmuştur. Buralarda da defterdar, muhasebeci, ruznameci, mukâtaacı, tezkireci, mukabeleci, katip ve şakirtler görev yapmakta ve bunlar merkezden atanmaktaydı.

Eyalet defterdarlıkları arasında teşkilat yapısının gelişim sürecini incelediğimiz ilk defterdarlık Arap ve Acem defterdarlığıdır. Arap ve Acem defterdarlığının ihdasından sonra teşkilat yapısının gelişerek önemli bir defterdarlık haline geldiği, XVI. yüzyıla ait muhtelif bütçe, mevacic ve ruus def-

---

ması göstermektedir. ("XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim", s. 163)

³⁴ Mühimme Defteri, nr. 4, s. 50.

³⁵ Mühimme Defteri, nr. 8, s. 92.

³⁶ K. Ruus, nr. 237, s. 101.

³⁷ Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı", *Osmanlı*, c. 6, Ankara 1999, s. 79.

terlerinin incelenmesinden anlaşılmaktadır. Arap ve Acem defterdarlığının teşkilatıyla ilgili ulaşabildiğimiz ilk arşiv kaydı 1527-1528 tarihlidir. Ömer Lütü Barkan'ın yayınladığı H. 933-934 (M. 1527-1528) mali yılına ait bütçe defterinin ikinci bölümünde “Cemâ‘at-ı Kâtibân-ı Hızâne-i Âmire”ye ait ka-tipler arasında Arap defterdarlığının kadrolarını oluşturan üç katibin de ismi geçmektedir. Bunlar *Muhasebe-i Arab*, *Mukâtaa-i Arab* ve *Tezkire-i Arab*'tır³⁸. 942-943 /1536-1537 tarihli ve “Defter-i Mevâcib-i Müşâhere-hârân-ı Dergâh-ı Âlî” başlıklı mevacib defteri yukarıdaki katiblerin dışında Arap defterdarlığına “Ahkâm-ı Vilâyet-i Arab” isimli yeni bir görevlinin da-hil olduğunu göstermektedir³⁹. Ancak 1536-1537 tarihinden sonraki mevacib defterlerinde Arap defterdarlığına ait kadrolara yer verilmediğini görüyoruz. Muhtemelen bu gelişme Arap ve Acem defterdarlığı kadrosunun yeni bir mali politika çerçevesinde sâlyaneli memurlar arasına dahil edilmesiyle veya ücretlerini eyalet gelirlerinden almasıyla ilgili olmalıdır. Nitekim çeşitli arşiv belgeleri ve tayin kayıtları Arap defterdarlığının faaliyetlerini sonraki tarih-lerde de sürdürdüğünü ve teşkilat yapısının da gelişmekte olduğunu göster-mektedir. Mesela; Arab Defterdarı İskender Bey'in 30 Rebîu'l-evvel 954/20 Mayıs 1547 tarihli arzı ile Arab defterdarlığına bir varidatçı tayin edildiğini öğreniyoruz⁴⁰.

Eyalet defterdarlıkları arasında teşkilat yapısının büyüklüğü bakımın-dan Arap ve Acem defterdarlığından ayrılan Halep defterdarlığı ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Muhtemelen XVI. yüzyılın ilk yarısında kurulan (bkz: Dipnot:18) ve XVI. Yüzyılın ikinci yarısında büyük yolsuzluk olaylarıyla merkezin gündeminde kalan Halep'te mukataa bölgelerinin fazlılığı sebebiy-le şikk-ı evvel, şikk-ı sani ve şikk-ı sâlis olmak üzere üç ayrı mukataa kalemi kurulmuştu. Halep defterdarlığında XVI. Yüzyılın ortalarında ruznameci ve

³⁸ Ömer Lütü Barkan, “H. 933-934 (M. 1527-1528)...”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV (1953-1954) 251-259, s. 308-326.

³⁹ MAD nr. 559, s. 316-317.

⁴⁰ “Arabistan defterdarı İskender Bey varidatçılık arz eylediği akçe ile buyuruldu, sekiz akçe.” (K Ruus nr. 208, 30 Rebiu'l-evvel 954, s. 87)

varidatçı da bulunuyor ve bunlar 15 akçe ulûfe alıyordu.⁴¹ Halep'te defterdarlık kalemleri için bir rekabetin de mevcut olduğu anlaşılıyor. Halep şıkk-ı sâlis mukataacısı Derviş, Halep defterdarı Mustafa Çelebi tarafından “ehl-i kalem olmayup hizmetinin uhdesinden gelmeğe iktidârı yokdur” denilerek görevden alınırken Halep'teki mukataa kalemleri şıkk-ı sâlis mukataasına ilave edilerek bunların tamamına Halep ruznamecisi Hüseyin mukataacı olarak tayin edilmişti⁴². Yine Halep'te şıkk-ı evvel mukataacısı olan Hüseyin, Halep Zaimlerinden Karamani oğlu Mahmud tarafından yerinden edilmek istenmişti. Zaim Mahmud, muhtemelen merkezdeki yandaşları vasıtasıyla Divan'dan “ben Şıkk-ı evvel mukataacısı iken elimden aldılar deydü” hüküm çıkartmıştı. Halep defterdarı, Zaim Mahmud'dan şikayetçi olmuş ve onun “hile ve hudadan halî” olmadığını Divan'a bildirmişti. Ayrıca “ümenâ ve ummâl gelüp mezbûr Mahmud mukâtaacı olursa cümlemiz feragat iderüz” diyerek mukataacı Hüseyin'e destek vermişlerdi. Sonuçta Halep şıkk-ı evvel mukataacılığı “Hüseyin'e mukarrer” olmuştu⁴³. Hüseyin 988'den ölümü tarihi olan 997 yılına kadar görevde kalmıştı. 28 Şevval 997 tarihinde Halep mukataa bölgelerinin büyüklüğü sebebiyle Trablus defterdarlığı ifrâz olunmuş ve “şıkk-ı evvel mukâtaacılığı kalemine tâbi‘ olan ekser aklâm Trablus'a ilhâk” edilmişti⁴⁴. Ayrıca vefât eden Şıkk-ı evvel mukataacısı Hüseyin'in yerine Şıkk-ı sâni mukâtaacısı Kurd tayin edilmiş ve şıkk-ı sâni kalemine bağlı bazı mukâtaacılar Şıkk-ı evvel'e ilhâk edilmişti⁴⁵.

Eyalet defterdarlık personelinin tayinleri beylerbeyi ve eyalet defterdarının arzıyla gerçekleşiyordu. Yapılan arzlar Divan'da görüşülerek Defterdar tezkire hazırlıyor ve tayin buyuruldusu yazılıyordu. Saray mensublarının da tayinlerde rolü oluyordu. Bağdad hazinesi mukataacılığına tayin edilen Sipahioğlanı Ramazan “Sâhibetü's-sa'âde Haseki Sultan hazretlerinin mü-

⁴¹ K Ruus 209, no:443, Cemâziye'l-evvel sene 957.

⁴² KK Ruus 225, s. 319 25 Rebiu'l-âhir sene 981.

⁴³ KK Ruus 238, s.211, 1 Zilhicce 988.

⁴⁴ KK Ruus 251, s.154, 23 Şevval sene 997.

⁴⁵ (aynı yer)

hürlü tezkire-i şerîfleri” ile eski görevine dönebilmişti⁴⁶. Beylerbeyi, görevinde başarılı olamayan defterdarlık personelinin de Divan’a arz ederek görevden aldırabiliyordu⁴⁷.

Eyalet defterdarlıkları XVII. Yüzyılda personel yapısı bakımından çok gelişmiş ve neredeyse merkez defterdarlıklarındaki kadrolarla aynı unvan ve yetkilere sahip bütün üst düzey maliye bürokratlarına sahip olmuşlardır.

Eyalet defterdarları

Eyalet defterdarları, hem hazinesi bulunan, hem de tımar sistemi kapsamındaki eyaletlerin en yüksek maliye görevlileriydi. Eyalet defterdarları, hemen altlarındaki iki önemli görevli olan defter kethüdası ile tımar defterdarının etkinliklerine nezaret etmekle birlikte⁴⁸, vergilerin toplanması, düzenli hesap tutulması, eyalet hazinesinin denetimi, eyalet yönetim masraflarının ödenmesi ve merkezi hazineye yıllık vergi gelirlerinin irsali gibi görevlerle de ilgilenirdi.⁴⁹ Eyalet defterdarları, beylerbeyliğin gelir ve giderlerine ait günlük defterleri tutar ve eyaletin merkezle olan mali ilişkilerini sağlardı⁵⁰.

Eyalet defterdarları, gelir-gider hesaplarını ilgili mali yılın sonunda merkeze gönderirler ve bu muhasebe defterleri defterdarlar tarafından kontrol edilirdi. Erzurum’da müstakil bir defterdarlık teşkili dolayısıyla yazılmış

---

⁴⁶ K. Ruus 240, s. 111.

⁴⁷ K. Ruus 225, s. 162.

⁴⁸ Eyalet defterdarlarını, tımar defterdarından ayırdetmek için bunlara *mal, kenar* ya da *hazine defterdarları* denilmiştir (Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilatı*, s. 330). Tımar sisteminin uygulandığı, fakat kendi hazinesi bulunmayan eyaletlere iki defterdar atanırdı: Bunlardan biri zeamet dağıtımını düzenleyen *defter kethüdası*, diğeri tımarların verilmesiyle ilgilenen *tımar defterdarı*. Tımar defterdarı, terfi ettiğinde defter kethüdası, daha sonra da eyalet defterdarlığına yükselbilirdi.

⁴⁹ Fleischer, *Tarihçi Mustafa Ali*, s. 324.

⁵⁰ Göyünç, “*Taşra Teşkilatı*”, s. 80

bir ruus kaydında Erzurum “muhasebesi Dergâh-ı Mu‘allâya geldikde Anadolu defterdarı okuyup mala müte‘allik olan ahkam”ın defterdar tarafından yazılması emredilmiştir⁵¹.

Halep defterdarına yazılan 16 Cemâziyelâhir 984 tarihli bir maliye hükmü ise⁵² Halep hazinesinin yanısıra merkeze gönderilecek defterlerin ayrıntılarına da temas etmektedir. Bu belge, eyalet maliye sisteminin yapısı ve eyalette tutulan defterlerin türünü göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu hükümden, Halep hazînesinin gönderilmesi esnasında Halep hazine icmal defterlerinin de hazineyle birlikte gönderildiği anlaşılmaktadır. Merkez defterdarlığı, bu icmallerin, hesapları kontrol için yeterli olmadığını, icmal defteriyle birlikte, “ruznâmenin” yani günlük muhasebe kayıtlarının “aynı ile bir sûreti”nin gönderilmesini istemektedir. Ayrıca mültezimlerin merkezi hazineye ödemekle mükellef oldukları taksitlerin defteri de (kıstü’l-yevm defteri) bir kopyası çıkarılacak ve bu defterde bütün mukataaların satış durumları, mukataayı alanların kimler olduğu ve kaç ayda bir taksit ödemesi yapacakları, ve taksitlerden tahsil olunan ve olunmayan miktarları belirtilecektir:

“Haleb defterdarına hüküm yazıla ki

Hazîne-i Haleb gönderildikde her mukâta‘anın fûruhtı ve tahsîli ve bâkî defterleri gönderilmeyüp icmâl muhâsebe gönderilmekle asl-ı mâl-ı mukâta‘ât ne mikdârdır ve asl-ı mâldan tahsîl nedir ve ne mikdârı bâkî kalmışdır ve bâkî kalmağa sebep nedir ma‘lûm olmamağla inşaallâh min ba‘d hazîne gönderildikde ruznâmenin aynı ile bir sûreti ve her senenin kıstü’l-yevm defterinin bir sûreti tahrîr olunup kıstü’l-yevm defterinde her mukâta‘anın fûruhtı niceyedir ve kimin üzerindedir şartı kaç ayda bir kıstü’l-yevm virmekdir ve kıstü’l-yevmden teslîmi ve bâkîsi nedir ve bâkî kalmağa sebep nedir kıstü’l-yevm defterinde mukâta‘anın tahtında şerh verilüp bun-

⁵¹ 23 Receb sene 931, KK. Ruus 225, s.382

⁵² MAD 7534, S. 872, h. 1

dan gayrı şimdiye değin vâki‘ olan bakâya defteri ve beytü’l-mâlin müfredat defterleri ve âmme ve hâssa evkâfin cihâtı defterleri ve sene 984 târihinden berû sûret-i muhâsebeleri ve kul tâ’ifesi ve yeniçeri ve hisar erlerinin dahî târih-i mezbûrdan berû sûret-i kayıdları Südde-i Sa‘âdetime gönderilmek lâzım olmağın buyurdum ki hükm-ı şerîfim ile (boş) vardukda zikr olan defterleri fermân-ı şerîfim üzre tahrîr itdirüp cihât ve bakâyâ-yı atık ve beytü’l-mâl ve evkâfin sûret-i muhâsebeleri ve taksît ve hisareri vesâyir kayd defterlerinin birer sûretleri ber-vech-i ta‘cîl hazîneye hıfz (?) mukaddem gönderilüp ruznâme ve kıstû’l-yevm ve avâruz defterlerin sâl be-sâl hazîne yanınca ma‘an gönderesiz zikr olunan defterlerin beherhâl Südde-i Sa‘âdetime gelmesi ehem-i mühimmâtındandır bir vecihle mukayyed olasız ki te’hîre kalmakla tekrâr emr-i şerîfim varmalı olmaya deyu tahrîren fî 16 C sene 984.”

XVI. yüzyılın sonlarına kadar bazı bölgelerde çok sık defterdar değışiyor maliyeden anlayan defterdar bulunamıyor ve sık sık yolsuzluklardan şikayet ediliyordu. Mesela Rum hazine defterdarlığına 992 senesi içerisinde üç ayrı defterdar tayini gerçekleşmişti⁵³. Yine Rum beylerbeyi Sinan Paşa, Rum eyaletine “müstakil bir ehl-i vukuf”un gelmediğinden yakınıyordu⁵⁴.

Eyalet defterdarları, has tasarruf ediyor veya salyane usulüyle ücretlerini alıyordu. Rum hazinesine defterdar tayin edilen Hacı Mustafa Efendi’ye yıllık iki bin filori has tayin edilmişti⁵⁵.

XVI. Yüzyılın ikinci yarısında eyalet defterdarlığına kadılar da tayin edilebiliyordu. Rum hazinesi defterdarlığına Amasya kadısı ve aynı zamanda müfettiş-i emval olan Hacı Mustafa Efendi tayin edilmişti⁵⁶.

⁵³ KK Ruus 242, s.104; KK Ruus 244, s. 92; KK Ruus 244, s. 154.

⁵⁴ KK Ruus 253, s. 109, 19 Receb sene 1001.

⁵⁵ 3 Muharrem sene 992, KK. Ruus 244, s.104.

⁵⁶ K Ruus 244, 3 Muharrem sene 992, s. 104.

Eyalet defterdarları merkezden tayin ediliyordu. Eyalet içinden veya dışından görevliler defterdar olabiliyordu. Ruus kayıtları eyalet defterdarlarının terfî sistemini anlamamıza yarayacak kayıtları da ihtiva eder. Ruus defterlerindeki kayıtlara göre 954-1000 yılları arasında Bağdat'a 12 eyalet defterdarı tayin edilmiştir. Bu defterdarlardan altısı bir önceki görevinde yine defterdar olarak görev yapmaktadır. Bunların eyaletlere göre dağılımına baktığımız zaman Diyarbakır, Basra ve Budin'den birer defterdar tayin edilmişken Kıbrıs'dan iki defterdar Bağdat defterdarı olmuştur. Defterdarlardan birisi de eski Bağdat defterdârıdır. Defterdarların dışında iki tımar defterdarı ve bir sancak beyi Bağdat defterdarı olmuştur. Merkez maliye teşkilatından bir ruznameci ve bir Anadolu defter kethüdası terfî ederek Bağdat defterdarı olmuştur. Bunların dışında bir vakıf mütevellisi Bağdat defterdarlığına tayin edilmiştir. Bağdat defterdarlığına tayin edilenlerin dağılımına baktığımız zaman diğer eyalet defterdarlıklarından gelenlerin çoğunlukta olduğu anlaşılmaktadır. Sancakbeyi ve vakıf mütevellisi gibi görevliler ise istisna teşkil etmektedir. Kayıtlardan 16. yüzyılda eyaletin kendi içerisinde hiyerarşik bir terfî sisteminin mevcut olmadığı ve defterdarlığa genellikle diğer eyalet defterdarlıklarından ve merkez maliye personelinden tayinlerin yapıldığı görülmür.